

ВТОРИННА ФУНКЦІЯ ДЕСЕМАНТИЗАЦІЇ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

О. І. Бондар (Одеса)

Термін "десемантизація" розуміється в лінгвістиці однозначно: це втрата значення певною формою. Втрачене значення може бути як категоріальним, так і некатегоріальним. Функціональна граматики цікавиться тільки категоріальною десемантизацією. В даній науковій розвідці робиться спроба встановити ознаки і типи вторинної функції десемантизації у слов'янських мовах.

Для дефініції функції релевантними є граматична форма (Ф), референт (R), наявність/відсутність зв'язку між ними (г/г), наявність/відсутність опозиції до іншої форми (О) і сам характер зв'язку між Ф та R — постійний чи змінний, сталий чи тимчасовий (alt/ const), див. детальніше [2:30].

Використовуючи вищенаведені елементи дефініції, вторинну функцію десемантизації можна описати таким чином: $\Phi \text{ г R} \not\subset \text{O}$, тобто між формою і референтом зв'язок втрачається і форма не включається до опозиції.

Вважається, що десемантизація є незначущою функцією форми. Ясно, що цілком асемантична форма, яка не виконує жодної функції в мові, підлягає занепаду. Наприклад, втрата значення суфікса -р҃ь в іменниках старих слов'янських мов типу дар҃ь, жир҃ь, пир҃ь призвела до втрати самого суфікса як морфеми і злиття його з коренем. Те саме стосується іменних детермінантів праслов'янської мови -а-, -jā-, -ō-, -jō-, -ǫ-, -ě- і т. д. Асемантичність же, наприклад, категорії роду в іменниках назвах неістот іншого характеру. Не маючи реальної родової семантики, такі форми виконують суто морфологічні (визначають систему відмінкової парадигми) і синтаксичні функції (здатність іменників означуватися прикметниками у відповідній формі, координуватися з дієсловом-присудком у формі однини минулого часу). Такі суто граматичні функції необхідно розуміють як формальні мовні значення [8:163; 9:103; 1:52-53], тобто такі значення, які організують не саму думку, а її форму. Тому десемантизація як незначуща функція є асемантичною лише стосовно відсутності референційного зв'язку, однак вона має синтаксичний зв'язок, в тому сенсі, що виконує певну роль в межах мовної системи. Функцію десемантизації можна охарактеризувати в плані дистинктивної спрямованості, в плані участі в структуруванні семантичного змісту висловлювання, в плані співвіднесеності з ситуативно-прагматичними завданнями, їх реалізацією [6:19]. Це можна сказати про асемантичні (функціональні) сполучники, про категорію числа в pluralia tantum, про допоміжне дієслово бути та ін.

Таким чином, у випадках укр. *дар, жито, мило, вулиця, завтра, оберт*; рос. *дар, сито, мыло, улица, завтра, обида, подвал*; болг. *дар, жито, село*,

улиця, облак, област; серб. дар, сало, улица, длето, облак, област; п. dar, żyto, mydło, ulica, opieńka, obręcz; ч. dar, žito, mýdlo, ulice, oreňka, obruč і т. ін. є десемантизація, але нема функції десемантизації на сучасному етапі. Таку функцію десемантизації можна назвати діахронною. Це десемантизація-результат.

Діахронна десемантизація є наслідком процесу поступової втрати значення і виродження функції, при якому залишається цілком асемантична форма, яка перестає сприйматися як окрема форма і зливається з іншою формою. Так, колишні суфікси -рть, -то, -(д)ло і т. ін. в сучасних слов'янських мовах не виділяються, являючись нерозривною частиною коренів. Якщо десемантизація — це процес, то, самоочевидно, що повинні засвідчуватися різні її ступені. Границею цього процесу є повна втрата функції. При цьому форма може також зникати як окрема одиниця (див. приклади вище), а може продовжувати виконувати функцію десемантизації. Такі випадки на словотвірному рівні властиві, напр., укр. суф. -ок у мішок, молоток, ставок; рос. -ок, -к(а) у книжка, ключок, вилка; болг. -к(а), -иц(а) у книжка, куличка, вилка; серб. -ушк(а), -иц(а) у књижица (документ), кукица, вилушка п. -к(а), -ук, -к(о) у książka, haczyk, krzeselko; ч. -к(а), -ек, -ічк(а) у knížka, háček, vidlička та ін.

Особливо поширені випадки функції повної десемантизації на лексико-семантичному рівні. Втрачаючи лексичне значення, слово продовжує виконувати вторинну функцію. Воно виступає, як правило, граматичним засобом. Так, внаслідок десемантизації повнозначних частин мови відбувається їх перехід у службові частини мови. Напр., прислівники часто переходять у прийменники: укр. близько, вздовж, відносно, впродовж, поперек, раніше, спереду; рос. вдоль, поперек, раньше, спереди; болг. около, напреки, по-рано; серб. (уз)дуж, (по)преко, покрај, раније; п. wzdłuż, poprzek, około; ч. podél, napříč і т. д. Іменники теж можуть переходити в прийменники: укр. кінець, коло, копитом, край, ціною, шляхом; рос. путем, посредством; болг. край; п. względem; ч. vzhledem та ін. У прийменники часто переходять прийменниково-відмінкові форми: укр. в інтересах, за винятком, за рахунок, з метою, з приводу, на підставі, під час, через посередництво, у ході; рос. ввиду, в интересах, вследствие, наподобие, с целью; болг. с изключение на, в това число; серб. услед, с обзиром, због; п. z powodu, wskutek, na wzór; ч. v zájmu, na způsob і т. д.), прийменниково-прислівникові форми: укр. залежно від, згідно з, водночас із, паралельно з; рос. одновременно с, наравне с, впродь до; болг. подобно на; серб. упоредо с, истовремено с, заједно са; п. na wprost, na zewnątrz, zgodnie z; ч. současně s, souběžně s та ін.

Десемантизація дієприслівників і перехід їх у прийменники відбувається рідше: укр. виключаючи, включаючи, зважаючи на, починаючи з; рос. несмотря на, глядя на, невзирая на; болг. без да се гледа, без да се обръща внимание; серб. без обзира на, изузимајући, укључујући; п. nie zwyczając na, nie wyłączając; ч. vylírajíc, nehledě na тощо.

Десемантизуються і виконують функцію сполучників сполучення прийменників, займенників, іменників і сполучників: укр. між тим як, тоді як, тим часом як, в той час як, з того часу як, після того як та ін.; рос. между тем как, тогда как, в то время как, после того как, по причине того что, болг. между това как; п. gdy tymczasem, gdy w chwili, podczas gdy, bez względu na to; ч. mezitím co, přestože, z toho důvodu, že. Рідше десемантизуються дієприслівники, напр.: укр. незважаючи на те що, рос. благодаря тому что, несмотря на то что; болг. без да се гледа; серб. без обзира на.

Десемантизуються і виконують функцію часток прислівники: укр. ось, так, тут, де, куди, як, зовсім, майже, остаточно, приблизно, прямо, рівно, точно та ін.; рос. вдобавок, едва, пока, просто, ровно, теперь, точно, чисто; болг. как, чисто ѝ просто; серб. како, стварно; п. wcale, pewnie, tam, prawie, jedynie; ч. tu, tady, zde, skoro, přimo, přesně; деякі займенники: укр. воно, що, це, собі тощо; рос. когда, так, то, тогда, что; болг. то, си; серб. то, ти; п. ci, cîc, toă, ino ta; ч. to, si; деякі дієслова, переважно в наказовій формі: укр. знай, дай, давай, хай тощо; рос. давай, пускай; болг. виж, значи, кай, кае, каже; серб. значи, каже; п. znaczu, niech(aj); ч. pojed'te.

Десемантизуються і виконують функції вигуків іменники (укр. матінко! нене! господи! боже! жах! страх! твалт! слава! лишеньо! та ін.; рос. бабушки! божье! господи! ужас!; болг. божичко! майчице!; серб. божье! у помоћ! п. Matko Boska! boże! ratunku! gwałtu! pomocy! psiakrew! cholera! ч. bože! panebože! pomoc! sbohem!), дієслова, переважно в наказовому способі (укр. бувай! бац! вибачте! даруй! диви! подумай! процай! рятуйте! стривайте! та ін.; рос. брось! будет! вишь! здравствуй! извините! подумай! хватити!; болг. я виж! я гледай! здравейте!; серб. гле! виду! молим те! живео! опрости (те)! п. widzicie go! zegnaj! przepaszam! starczy! myślał by kto! masz tobie!; ч. prosím! stačí! nenapadne!), поодинокі займенники (укр. отакої!; рос. вона! то-то! name!; п. o to to!; ч. to je!). Десемантизуються і виконують функцію зв'язки дієслова: укр. бути, становити, являти собою тощо; рос. быть, представляют, составляют, являются; болг. съм, представям; серб. бити, представљати; п. byt, znamenat.

У випадках із категорією роду в іменниках назвах ієстот функція десемантизації виконує в мові, як вже з'ясувалося, певну роль. Це синхронна функція десемантизації. Серед її різновидів слід виділити процесну десемантизацію, коли втрата значення відбувається поступово, розтягнена в часі, а тому вона може бути різного ступеня повноти: укр. суф. -ок у садок, цмок, гачок; рос. ключок, сумка; болг. брадичка, торбичка; серб. рушца; п. stronica; ч. hřebík; допоміжне дієслово в іменному присудку: укр. став зелений, рос. стал зеленым, болг. стана зелен; серб. (no) стати зеленим, п. (po)zostać zielonym; ч. stát se zeleným — часткова і т. ін. (пор. повна десемантизація, діахронна: укр. був зелений, рос. был зеленым, болг. съм зелен, серб. бити зеленим, п. był zielony, ч. byl zelený і не процесну десемантизацію, як, наприклад, десемантизація категорії числа в іменниках pluralia tantum.

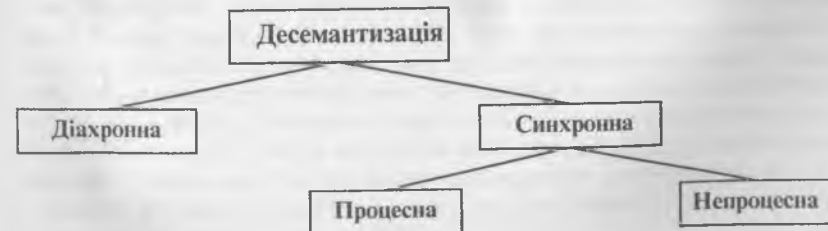
Якщо слова десемантизуються лише частково, вони, в такому разі, виконуючи граматичну функцію, водночас в деякій мірі зберігають і своє лексичне значення. Такими є дієслова: укр. *ставати, виявлятися, залишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, здаватися, вважатися, уявлятися, доводитися* та ін.; рос. *становиться, оказываться, оставаться, делаться, называться, казаться, считаться, представляться*; болг. *ставам, оказвам се, смятам се*; серб. *поставати, наћи се, оставати, називати се, чинити се, изгледати, сматрати се*; п. *stawać się, okazywać się, pozostawać, wydawać się, uchodzić*; ч. *stávat se, jevit se, ukazovat se*; які вживаються у складних дієслівних присудках. На те, що вони не повністю десемантизувалися, вказує також неможливість їх сполучення з називним відмінком [5:163]. У функції допоміжного дієслова в складеному дієслівному присудку виступають також напівдесемантизовані фазисні та модальні дієслова: укр. *починати, заходитися, продовжувати, закінчувати, переставати, могли, мусити, зволити, намагатися, намірятися, посміти, умудритися, спробувати, спромогтися, наважуватися, збиратися, прагнути, вспиғати* і т.д.; рос. *начинать, приниматься, продолжать, кончатъ, прекрацать, бросать, пытаться, хотеть, желать, мочь, уметь, намереваться, стараться, отказываться, надеяться, бояться*; болг. *почвам, продължавам*; серб. *почети, прихваћати се, лаћати се, продужавати, завршавати, прекидати, покушавати, желети*; п. *zaczynać, jać, kończyć, zaprzestawać, zaniechać, probować, chcieć, pożądać, woleć, potrafić, zamierzać się, spodziewać się, bać się*; ч. *začínat, pouštět se, davat se, pokračovat, zastavovat, přát (si), snažit se, hodlat, zřikat se*. Про часткову втрату лексичного значення цими словами свідчить критерій трансформаційних перетворень [7:77-78].

До частково десемантизованих слід віднести і вставні слова модального характеру. В. В. Виноградов писав, що межа між модальними частками і модальними словами вельми непевна й рухлива [4:575]. Це такі відприслівникові, віддієслівні тощо слова, як укр. *дійсно, буквально, нормально, власне, певно, безумовно, видно, мабуть, вочевидь, ймовірно, зрозуміло, здається, значить* і т.ін.; рос. *действительно, буквально, нормально, собственно, наверно, безусловно, видно, вероятно, очевидно, видимо, понятно, значит*; болг. *вероятно, изглежда, наверно, правдоподобно*; серб. *вероватно, значи, изгледа, очевидно, стварно*; п. *rzeczywiście, dosłownie, właśnie, na pewno, bez wąpienia, widocznie, prawdopodobnie, rozumie się, to znaczy*; ч. *samozřejmě, zajisté, vlastně, pravděpodobně, nepochybně*. На словотвірному рівні функція десемантизації охоплює кілька опозицій, насамперед, опозицію 'твірне слово — дериват'. Десемантизація виникає, як правило, внаслідок деетимологізації і супроводжується перерозкладом морфем, що, найчастіше, призводить до виникнення нових коренів. Повна десемантизація відбулася, наприклад, у таких історично суфіксальних дериватах: укр. *долото, жито, сито, копито, корито; весло, число, мило, рило, крило, село, масло; сукно, жовно, bagno, стегно, садно, судно, рядно, ванно, вікно; вулиця, столиця, гусениця, пишиця, зишиця* та ін.; рос.

долото, сито, копыто, корыто; весло, число, мыло, рыло, крыло; сукно, судно, окно; улица, столица, гусеница, пишица; болг. длето, копито, сито; весло, крило, село; улица, столица, пишица; серб. длето, копито, сито; весло, крило, село, масло; сукно; улица, престоница, гусеница, пишица; п. koryto, koryto, sito, zyto, dzialo, źdźbło, mydło, skrzydło, wiosło; bagno, okno; ulica, stolica, gąsienica, pszenica; ч. kopyto, koryto, sito, žito; dělo, stěbło, mýdlo, křídlo, veslo; bagno, okno; ulice, pšenice; в таких історично префіксальних дериватах: укр. *завтра, опеньок, обруч, обух, підвал* та ін., рос. *завтра, опенок, обруч, подвал; болг. обръч, оброк, обуца; серб. сутра, обруч; п. obucie, opienka, obrok, obręcz, zgraja; ч. obuv, opeňka, obrok, obruč, poduška*; а також у безафіксних із префіксами: укр. *об'єм, оберт, область, обойма, образ* та ін.; рос. *объем, область, обойма, образ*; болг. *област, облак; серб. обим, област, облак; п. obrót, obraz, zaloga; ч. obrat, obraz, oblak* [про деетимологізацію див. 3].

У сучасній українській мові є чимало дериватів із неповною десемантизацією, напр.: *палиця, полиця, спідниця, варениця, синиця; ставок, садок, бачок, гурток, дзвінок, пасок, шматок, щиток, гачок, пеньок; обман, обмін, об'ява; їдкий, солодкий, пухкий, вузький; хвилюватися, сердитися, вагатися* та ін. Те саме характерне і для інших слов'янських мов: рос. *ёлка, книжка, селёдка, сетка; крючок, щиток, молоток; обман, едкий, сладкий, узкий; носить, любить, ходить*; болг. *торбичка, брадичка; серб. ручица, сладак, носити, ходати*; п. *macica, lawica, stronica; trybek, środek; ч. matice, lavice; stránka, rozinka; hřebík*.

Таким чином, матеріал сучасних слов'янських мов показує значну поширеність десемантизації на всіх рівнях мовної системи, в першу чергу, на лексико-семантичному і словотвірному. Причому десемантизація може бути повною (діахронною) і неповною (синхронною). У свою чергу, синхронна десемантизація може бути процесною і непроцесною (див. схему). В чому полягає синхронна суть такої функції? Десемантизація лексем, як лексико-семантичних: одиниць, призводить до перетворення їх на прийменники, сполучники, частки, зв'язки і, таким чином, робить їх суто синтаксичними засобами. Десемантизація морфем спричиняє їх втрату і розчинення в лексемі. Десемантизація лексико-семантичного роду, власне, утворює граматичну категорію роду. В кожному окремому випадку спостерігається докорінна зміна статусу десемантизованої одиниці: вона не просто втрачає значення, а

переходить до розряду інших одиниць, до одиниць вищого рівня. Тому функція десемантизації полягає у переведенні одиниць нижчого рівня в одиниці вищого рівня і виявляється одним із засобів розвитку мови, в першу чергу розвитку синтаксичного рівня мовної системи, що дозволяє до деякої міри говорити про функцію десемантизації як про міжрівневий дериваційно-синтаксичний засіб.

Література

1. *Безнояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови: Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — 335 с.
2. *Бондар О. І.* Вторинна функція нейтралізації: ознаки й типи // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса: Одеський державний університет, 1998. — Вип. 5. — С. 30-35.
3. *Булаховський Л. А.* Дестимологізація в русском языке // Його ж: Вибрані праці в 5-и томах. — К.: Наук. думка, 1978. — Т. 3. Славістика. Російська мова. — С. 345-440.
4. *Виноградов В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высшая школа, 1972. — 614 с.
5. *Вихованець І. Р.* Головні члени речення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. — К.: Наук. думка, 1972 — С. 149-179.
6. *Загнітко А. П.* Основи функціональної морфології української мови. — К.: Вища школа, 1991. — 77 с.
7. *Іваницька Н. Л.* Складений присудок як синтаксична структура // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). — К.: Наук. думка, 1975. — С. 59-84.
8. *Кодухов В. И.* Общее языкознание. — М.: Высшая-школа, 1974. — 303 с.
9. *Семчинський С. В.* Загальне мовознавство. — К.: Вища школа, 1988. — 328 с.